

Bədii mətnin linqvostatistik təhlili

Nigar Vəlizadə

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
n.valizade@mail.ru

Xülasə — Son illərdə meydana çıxmış, statistika ilə dilçiliyin qovuşmasının məhsulu olan statistik dilçilik elmi böyük maraq doğurur. Linqvostatistika son zamanlar sürətlə inkişaf etmiş və müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşmağa başlamışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, statistik dilçilik dilçiliyin bir sahəsi kimi tanınır. Bu termin bir çox dilçilər tərəfindən “linqvostatistika” kimi qəbul edilmiş və işlənməkdədir. “Linqvostatistika” dil hadisələrinin kəmiyyət səciyyələrinin öyrənilməsi və təsnifi üçün statistik üsulların tətbiqidir.

Açar sözlər — linqvostatistik təhlil; bədii mətn; müəllif üslubu, mətnin təhlili, tezlik siyahıları

I. GİRİŞ

Linqvostatistik material dedikdə, statistik məlumatlarla təchiz olunmuş dil materialı nəzərdə tutulur. Bu qəbildən olan materiallar linqvistik araşdırmalarda müxtəlif məqsədlərlə istifadə oluna bilər. Yəni, sözlərin, söz birləşmələrinin, söz-formalarının, köməkçi nitq hissələrinin, sadə və mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının və s. işlənmə tezliyi, müxtəlif mətnlərdə rastgəlmə xüsusiyyətləri tədqiqatçıni maraqlandıra bilər. Ayrı-ayrı yazıçıların dilində bəzən müxtəlif cümlə konstruksiyalarından istifadə olunur ki, bu da müəllif üslubunun linqvostatistik

parametrlərini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Digər tərəfdən linqvostatistik parametrlərə görə anonim əsərlərin müəllifinin müəyyənləşdirilməsi də mümkündür.

Ümumiyyətlə, linqvostatistik təhlil zamanı mətnin əsas mənası, forması, quruluşu və s. oxuculara lazımi şəkildə çatdırılır. Mətnin linqvostatistik təhlili müəyyən elmi bazası və bu məsələlərlə bağlı elmi səriştəsi olmayan tədqiqatçılar üçün çətinlik törədir. Buna görə də, təhlilə başlamazdan əvvəl bəzi zəruri anlayışlarla və əsas terminlərlə tanış olmaq vacibdir. Tədqiqat materialı nə qədər çox olarsa bədii mətnin linqvostatistik təhlili ilə bağlı əldə olunmuş nəticələr bir o qədər etibarlı olar. Təhlil zamanı sözün fonetikasi və morfemik tərkibi də ətraflı şəkildə və statistik olaraq araşdırılır.

Dilçilikdə dil hadisələrinin linqvostatistik öyrənilməsində müxtəlif metodlardan istifadə edilir:

- 1) leksikoqrafik statistika metodları;
- 2) üslubi statistikasının metodları;
- 3) mətnin ölçülməsi üsulları.

Statistik metodlar dilçiliyin ən müxtəlif sahələrinə getdikcə daha dərinlən nüfuz etməkdədir. Dilçilik elmində geniş istifadə olunan bu metodların məcmusu

(lingvostatistika) nitqdə və məndə hansı vahidlərin daha tez-tez və ya çox az rast gələ bilməsi hallarını ehtimallarını) müəyyən etməyə imkan verir. Dil vahidlərinin işləkliyinin təhlili nitq ifadələrinin əmələgəlmə prosesləri üzrə müəyyən qanunauyğunluqların aşkara çıxarılmasını təmin edir [3].

II. TEZLİK LÜĞƏTLƏRİ

Dilçilikdə həm tezlik lüğətlərinin, həm də digər statistik lüğətlərin tərtibi sahəsində müəyyən təcrübə əldə edilmişdir. Ən tədqirleyiq nümunə isə 2004-cü ildə çap olunan “Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti”dir. Lüğətin 3 cilddən ibarət olması nəzərdə tutulur. I cild söz köklərinin tezlik və əlifba-tezlik siyahılarını əhatə edir. II cildə əsasların statistik göstəriciləri əhatə olunacaqdır. III cildin isə söz-formaları əsasında tərtibi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilinin tezlik lüğətlərinin tərtibi üçün bütün üslublardan istifadə olunaraq təxminən 50 milyona yaxın söz-forma lingvostatistik baxımdan nəzərdən keçirilmiş və nəticə olaraq 300 minə yaxın söz-forma yerdə qalmışdır. Mətnin statistik təhlili ana dilinin və xarici dillərin tədrisi ilə əlaqədar səmərəli metodların işlənməsi məsələlərini də əhatə edir. Lüğət-minimumların, danışiq kitabçalarının hazırlanması, tədris materiallarının seçilməsi prosesində tezlik lüğətlərindən faydalanmaq olar. Tezlik lüğətləri dilin sözmələgətirmə tiplərinin, sözdəyişdirmə imkanlarının araşdırılması, orfoqrafiya və qrafikanın təkmilləşdirilməsi baxımından da böyük səmərə verə bilər [1].

III. BƏDİİ MƏTNLƏRİN TƏHLİLİ

Son zamanlar Azərbaycan yazılı abidələrinin və klassiklərin dilinin lingvostatistik təhlili ilə bağlı da araşdırmalar aparılmaqdadır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” milli mənşəyimizi, tariximizi, adət-ənənələrimizi əks etdirən ən möhtəşəm tarixi abidə, həyat ensiklopediyası, Azərbaycan xalqının milli sərəvətidir. Bizim 1300 illik tariximizi özündə cəmləşdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında dilin fonetik, leksik, qrammatik səviyyələri qorunub saxlanılır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dilində, Azərbaycan dilinə məxsus üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin hər iki tərəfinin formal əlaməti işlənməmişdir. Bunlardan birinci tərəf həmişə ziyəlik hal, ikinci tərəf isə mənsubiyyət hal şəkilçisi qəbul edir. Nümunəyə diqqət edək: Kəndimizin şöhrəti bütün dünyaya yayılmış xalçaları muzeyləri bəzəyir. Xanəndənin səsi uzaqlara yayılan zənguləsi hamını heyran etmişdir. Səhranın qumu hər tərəfə səpələyən küləyi dayanmaq bilmirdi.

Dastanda “y” samitinin geniş işlənməsi də dastan dilinin qədimliyini göstərir: üz əvəzinə yüz, ürək əvəzinə yürək, igid əvəzinə yigət, uca əvəzinə yuca və s. [2].

Dastanın leksik səviyyədə tədqiqində bir çox maraqlı hallarla rastlaşmaq mümkündür. Burada eyni sözlərin təkrarı diqqət çəkir: qızıl-qızıl, avaz-avaz, qanlu-qanlu, diyar-diyar, tək-tək, salqum-salqum, qara-qara, gilə-gilə və s. Bununla yanaşı bəzi sözlər var ki, müasir dövrümüz üçün arxaik sayılır. Bunlara misal olaraq damu (cəhənnəm), güz (payız), uçmaq (cənnət), bez (əsgü), ərən (igid), tanuq (şahid) və s. sadalamaq mümkündür. Dastan mətninin lingvostatistik baxımdan araşdırılması bir

çox statistik qanunauyğunluqların aşkarlanması imkanı yaratmış olur.

Fonetik və leksik səviyyələrdə olduğu kimi, morfoloji səviyyənin də tədqiqi üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını misal gətirə bilərik. Dastanda özüm, özün kimi qayıdış əvəzlilikləri də şəxs əvəzlilikləri ilə verilir: Gördünmü mən mənə nə etdim. Dastanın dilində s1x-s1x işlənən –ıbani//übeni felii bağlama formaları da dastanın dilinin çox qədim olduğunu göstərir: Gülübeni qarşuladular, qara otağa qondurdular, qara keçə altuma döşədilər, qara qoyun yəxnisindən ögümə gətürdülər. Qalqubanı yerindən turı gəldin [2].

Dədə-Qorqud dilinin statistik təhlilində şəxs əvəzliyinin birinci şəxsinin təkinin həm “mən”, həm də “bən” formaları ilə işlənməsinin şahidi oluruq. Konkret desək, dastanda “mən” sözü 121 (şəkilçili formaları 246, “bən” sözü 16 (şəkilçili formaları 43) kərə işlənmişdir [4]. Dastanın dilində işlənmiş bəzi sözlərə müasir dilimizdə də ümumxalq danışq dilində və ədəbi dildə işlək leksik vahidlər kimi geniş rast gəlinir. Məsələn, ana, ata, baba, əmi, dayə, gəlin, nişanlı, dayı, qız, qayın, qaynana, qaynata və s.

Dastanda yüksək tezlikli fellər çoxluq təşkil edir. Məsələn, yet (mək), ol (maq), öl (mək), düş (mək), sal (maq), var (maq), yar (maq), ver (mək), de (mək), qıy (maq), söylə (mək), yan (maq), tut (maq), din (mək), sor (maq), dön (mək), al (maq), vur (maq), gir (mək), dər (mək), istə (mək) və s. sadalamaq mümkündür. Aztezlilikli sözlərə: ildız, yavırım, kir, kiş, güzə, gölgə, ordu, özin, ögit, rum, panbuq, sağdıç, parə, rukət, ayğır, ağa, ağı, ata, bayat, bayandır, vay, vaqəə, qaftan, qəhr, qıl, qeyri, min, derəm,

de, dil, dəstur, eş, əvət, il, əyər, zəval, kar, keşiş, kətan, kərvan və s. misal göstərilə bilər.

NƏTİCƏ

Müasir dövrümüzün tələbinə əsasən, bir çox tədqiqata cəlb olunan mövzular yenidən işlənməli, daha da təkmilləşdirilməli və geniş şəkildə izahı verilməlidir. Azərbaycan dili tarixinin və inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsində linqvostatistik təhlil metodu böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat materialı nə qədər çox olarsa bədii mətnin linqvostatistik təhlili ilə bağlı əldə olunmuş nəticələr bir o qədər etibarlı olar. Təhlil zamanı sözün fonetikasi və morfemik tərkibi də ətraflı şəkildə və statistik olaraq araşdırılır.

Qeyd etməliyik ki, abidələr üzərində linqvostatistik baxımdan aparılan təhlillər də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Konkret faktlara əsaslanaraq dilin yaranma və formalaşma tarixini öyrənməyə imkan verir. Hal-hazırda linqvostatistikanın köməyi ilə yalnız müasir dövrü deyil, eləcə də qədim dövr yazılı abidələrini tədqiq etmək və bilinməyən bəzi məqamları ortaya çıxarmaq mümkündür.

İSTİNADLAR

- [1] Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti (söz kökləri). I cild (tərtibçilər – M. Mahmudov, Ə. Fətullayev və b.), Bakı, “Elm”, 2010, 464 s.
- [2] Axundov A.A. Azərbaycan dili saiflərinin statistik təhlili təcrübəsindən, “ADU-nun elmi əsərləri (Dil və ədəbiyyat)”, №5, 1963, 63-67s
- [3] Mahmudov M.Ə. Kompüter dilçiliyi. – Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2013. 356 s.
- [4] “Kitabi-Dədə Qorqud”un statistik təhlili (tərtibçilər: K.A Vəliyeva, M.Ə Mahmudov, V. Pines, C.Ə.Rəhmanov, V.S.Sultanov), Bakı, “Elm”, 1999, 248 s.